

ВСТУП

https://doi.org/10.15407/r_nbuv.0005157.54

Онищенко Олексій Семенович,
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2424-0554>,
академік Національної академії наук України,
доктор філософських наук, професор,
радник Президії Національної академії наук України,
голова Інформаційно-бібліотечної ради
Національної академії наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
почесний генеральний директор,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
Київ, Україна
e-mail: osony1933@gmail.com

Стратегії і пріоритети діяльності бібліотеку період війни і післявоєнної відбудови

Українські бібліотеки накопичили значний досвід перебудови своєї діяльності в умовах широкомасштабної російської війни проти України. Системно уточнюються стратегії і пріоритети. Зусилля зосереджуються на консолідації суспільства для перемоги. Внутрішня бібліотечна робота спрямовується на збереження і розвиток бібліотек як соціокультурних інституцій, збереження і розвиток професійного кадрового потенціалу та бібліотечних фондів. Попри матеріально-технічні, фінансові труднощі, нестачу кадрів розвивається цифровізація бібліотек, зокрема впровадження штучного інтелекту. Позитивний досвід підвищення соціальної ролі бібліотек, виживання і розвиток бібліотек в умовах війни заслуговує на ретельне вивчення і активне поширення. Він має не тільки національне, а й міжнародне значення.

Ключові слова: Стратегія, пріоритет, бібліотека, бібліотекар, бібліотечний фонд, штучний інтелект, війна, перемога, післявоєнна відбудова.

Війна – випробування на життєстійкість суспільства, держави, особистості. Це екзамени для кожного із соціальних інститутів не тільки на виживання, а й на здатність зробити свій внесок у забезпечення безпеки, оборони, перемоги, післявоєнної відбудови. У сучасній російсько-українській війні українські бібліотеки зайняли законне вагомe місце на інформаційному фронті. Вони зосередили зусилля на постачанні наукових знань громадянському суспільству і владним структурам для зміцнення солідарності усіх верств населення України, максимальну підтримку Збройних Сил України, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної економіки, науки, освіти, культури, нейтралізації ворожого ідеологічного наступу.

Воєнні виклики та пов'язана з ними діяльність бібліотек знайшли відображення у історіографії – від концептуального осмислення консцієнтальної природи російської агресії на різних її етапах [1] до трансформацій бібліотечних функцій під її впливом [2; 3] та узагальнень окремих напрямків роботи та реалізованих бібліотечних проєктів [4; 5; 6; 7].

Традиційні моделі і стратегії бібліотек розраховувалися на роботу в умовах мирного часу. Широкомасштабна російська агресія поставила українські бібліотеки

перед необхідністю оперативно перебудуватися, уточнити стратегії і пріоритети. Якщо раніше наголос робився на розвиток бібліотечної справи, збереження бібліотек само собою розумілося, то в умовах війни на перший план вийшли проблеми збереження бібліотек. Звичайно ж і про розвиток питання не знімалося з порядку денного. Обрано оптимальний варіант тісного поєднання збереження і розвитку з наголосом на збереженні. І це повинно бути щоденним пріоритетом на весь час війни і відбудови.

Йдеться про збереження бібліотек як соціокультурних закладів, збереження професійних бібліотечних кадрів, збереження бібліотечних фондів. Бібліотечна сфера зазнає втрат передусім через прямі ракетні, бомбові, дроніві, артилерійські удари російського агресора по будівлях бібліотек. Серйозних пошкоджень завдано національним, регіональним, університетським бібліотекам Харкова, Сум, Чернігова, Одеси, Херсона, Миколаєва, Запоріжжя, Києва. На окупованих територіях українські бібліотеки практично припинили свою діяльність. Заходи для запобігання руйнуванню бібліотечних споруд і їхнього вмісту ще далеко не вичерпані. Поки йде війна, необхідно продовжувати зміцнення бібліотечних споруд, наповнення їх протипожежними засобами. Унікальним фондам слід надати додатковий захист або й вивезти їх у більш безпечні місця. Бібліотечні фонди разом з бібліотекарями доцільно було б евакуювати в центральні райони. Якщо бібліотеку не вдається вивезти, то забрати хоча б інвентарні книги і каталоги, щоб було видно обсяги для післявоєнного відновлення. Національні, загальнодержавні, обласні універсальні бібліотеки могли би взяти ці документи на тимчасове збереження.

Дається взнаки і недостатнє фінансове та матеріальне-технічне забезпечення бібліотек. Тому не в кожній з них своєчасно проводиться поточний ремонт, оновлюються системи електро-, тепло-, водопостачання, протипожежних засобів. Це створює некомфортні умови і для читачів, і для бібліотекарів. Малі бібліотеки, особливо сільські, бібліотеки відомчих установ, закладів, організацій, не можуть повноцінно функціонувати, що веде до їх фактичного скорочення.

Безумовно, в період війни пріоритет пріоритетів – забезпечення Збройних Сил України, підтримання в робочому стані інфраструктури, що працює на фронт і тил, на якнайшвидшу перемогу і післявоєнну відбудову. Але не слід недооцінювати роль бібліотек у формуванні і зміцненні переможних сил українського суспільства. Бібліотеки – історично випробувана система знаннєвої підтримки всіх сфер суспільного життя. Система розгалужена, злагоджена, діюча, всім відома. Вона одна з базових складових інтелектуальної інфраструктури. З усіх засобів масової інформації вона найближча до людей і найдоступніша для всіх бажаючих. Використати її на повну потужність – соціальнозначуще завдання.

Сіють зневіру до бібліотеки і скороспілі твердження, що бібліотеки віджили себе і замінюються центрами цифрової інформації. Насправді трансформація бібліотеки іде не в напрямку відмирання, а в напрямку інтеграції в них усіх видів інформації на всіх носіях та ще й інтеграції в них бібліотечних, архівних і музейних ресурсів, що значно підвищить їх у суспільний статус і науково-інформаційний потенціал. Звідси необхідність подолання всіх скепсисів щодо майбутнього бібліотек і утвердження в суспільній свідомості, масмедіа і, зокрема, в управлінських колах, переконання, що бібліотекам належить тверде місце в низці державних пріоритетів як у воєнні, так і в мирні часи. Бібліотечне співтовариство повинно більше проявляти

ініціатив для доказу незамінимої ролі скарбниць знання в суспільному креативному процесі.

Війна, вимушене нею масове переселення людей в середині країни, масова трудова і рятівна міграція за кордон спричинили підвищену плінність кадрів на всіх ділянках виробництва і суспільних послуг. У бібліотечній сфері до цього додалися ще традиційно низькі зарплати та недостатній рівень цифровізації, що не сприяє закріпленню працівників на робочих місцях. Особливо висококваліфікованих. Від цього страждає обслуговування, гальмується перспективний розвиток. У малих бібліотеках кадрова проблема може перерости в проблему їх виживання.

Для виходу з цієї ситуації потрібно діяти в двох напрямках:

1) здійснювати комплекс заходів щодо утвердження високої престижності бібліотечної професії, якою вона є по суті, бо хіба може бути низькопрестижною професія сівача наукових знань. Передусім – це турбота про зарплату, достатню для задоволення базових потреб сім'ї з трьох осіб і безперервного навчання протягом життя. Створення комфортних умов для праці – цифровізовані робочі місця і безперебійне забезпечення електрикою, опаленням, водою. Про останнє нам принагідно нагадує наближення зимового сезону;

2) значно збільшити вишівську підготовку бібліотечних спеціалістів нового покоління, які володіють багатьма компетентностями, можуть працювати як з традиційними, так і з новітніми джерелами інформації, і як у стаціонарному, так і віддаленому режимі. Першорядне місце в діяльності бібліотекаря займатиме консультування з питань пошуку потрібної інформації в Інтернеті. Контент Інтернету неймовірно швидко зростає. І чим він більший, тим складнішим стає пошук у ньому. Професія бібліотекаря обов'язково включає роль висококваліфікованого навігатора в світовій цифровій мережі. Допомога в освоєнні Інтернету – один з найкращих засобів приваблювання до бібліотеки масового читача. Багатства Інтернету не лежать на поверхні. Їх треба вміти знайти. А для значної маси читачів це ще незвична справа. І бібліотекар має бути їм добрим порадиником.

Суспільство нині в стадії переходу до нового – цифрового типу грамотності, культури, технологій. Як завжди робиться наголос на використанні нового. І це правильно. Але важливо, щоб у процесі цифрового переходу не загубити традиційну наукову й культурну спадщину, що зафіксована на паперових носіях та в фото-, фоно-, кіно-, образотворчих документах. У доцифровий період рукописні та аудіовідеодокументи були надбанням, як правило, лише великих бібліотек і вважалися елітним фондом для елітних читачів. Цифровізація зробила їх масово доступними. Зростає до них інтерес. Але значна кількість бібліотекарів традиційно не мали з ними справи і незнайома з особливостями їх комплектування, зберігання, використання. А це колосальний фонд актуальної інформації. Доцільно в навчальних програмах і програмах підвищення кваліфікації бібліотекарів розширити знайомство з цими видами інформаційних ресурсів.

Проблемою для всього бібліотечного співтовариства, яку ми ще не дуже усвідомили, є освоєння штучною інтелекту. По суті розгортається складна конкуренція між бібліотекарями і штучним інтелектом. Маючи колосальні можливості для надшвидкого опрацювання і надвеликих даних, ШІ, звичайно, замінить людину на багатьох ділянках бібліотечної діяльності. Але не зможе повністю витіснити бібліотекаря з інформаційного поля взагалі. Реальним буде

витіснення бібліотекарем, озброєним штучним інтелектом, бібліотекаря, який його не використовує.

Давно встановлена істина, що творіння не може перевершити творця. ШІ, створений людиною, не може стати її повелителем. Він виконуватиме завдання і алгоритми, задані первісно нею. У підготовці узагальнень і рішень керуватиметься уже існуючою інформацією і лише в електронній формі. Крім того, не слід забувати, що штучний інтелект – це технічна система, по суті – машина, у якої у доцифровий період не було емоціональних, моральних, креаціоністських властивостей. Тепер усьому цьому штучний інтелект учать і він сам учиться. Йде навчання машини шляхом визначення людиною програм, алгоритмів, завдань і машинне навчання, самонавчання, штучного інтелекту на основі опрацювання всієї наявної в мережах інформації. Імітуються певні елементи людських емоцій, моральних почуттів, креативних здібностей. Однак малоімовірно, що ШІ колись, принаймні на дистанції видимого горизонту, згенерує у собі справжні людські почуття любові, материнства і батьківства, благоговіння перед природою і ненависті до зла.

Незалежність штучного інтелекту від людини під питанням ще й тому, що він допускає помилки, прорахунки, неадекватні запиту рішення і пропозиції. Це від того, що він користується всією доступною йому інформацією, як об'єктивною, достовірною, позитивною, так і негативною, спотвореною, фальсифікованою, фейковою. І коли трапляється так, що в якомусь питанні негативна інформація переважає, ШІ дає незадовільний результат. Спричинити збої у ШІ може і застаріле обладнання, не чітке формулювання завдань, кіберзлочинне втручання. Відтак людський контроль за штучним інтелектом обов'язковий постійно. Відповідальність за дії несе не ШІ, бо то техніка, а його розробники і користувачі.

Соціальні наслідки масового впровадження ШІ неоднолінійні і неоднозначні. Різні категорії людей бачать їх по-різному. Крайні позиції фокусуються на полюсах суцільного песимізму – ШІ знищить людство і гіпероптимізму – ШІ веде до райського життя.

Крайнощі – завжди перебільшення. Але справді ШІ відкриває небувалі можливості удосконалення усіх сфер виробництва, побуту, суспільних відносин. Це – найпотужніша наукова, техніко-технологічна, культурна, інформаційна революція. Всі уряди намагаються найповніше використати її позитивний потенціал. Уряд України планує впровадити штучний інтелект в усі ключові сфери управління і до 2030 року увійти до трійки країн-лідерів за рівнем інтеграцій рішень на базі ШІ (Україна хоче до 2030 року увійти до трійки країни за використанням штучного інтелекту.//ukrinform.ua. Дата звернення 03.09.2025).

За даними Київського міжнародного інституту соціології, опитування 14 лютого – 4 березня 2025 р. показало, що 88% респондентів обізнані з ШІ. Але є значний розрив між знанням і практикою, між поколіннями, віковими категоріями. Наприклад, серед людей старше 60 років лише 4% використовує штучний інтелект. Щодо оцінки ШІ, то поки що переважає побоювання («він містить значні ризики та може призвести до серйозних проблем або навіть катастроф») – 45%. Позитивне бачення має 39% опитаних («ШІ сприяє прогресу та наближає людство до кращого майбутнього»), (Скільки українців користується штучним інтелектом у повсякденному житті.//ukrinform.ua. Дата звернення 03.09.2025 рік).

Як видно, завдань в галузі освоєння ШІ ще багато. Настав час тісної практичної взаємодії людини і її найпотужнішого створіння. Бібліотеки покликані стати однією

з найбільших мереж своєрідних лабораторій вироблення оптимальної оптимістичної моделі функціонування штучного інтелекту. А ІІІ – грамотність повинна бути однією з базових компетенцій професії бібліотекаря.

Неодмінною фундаментальною підвалиною життєздатності бібліотек є фонди. Їх формування, зберігання, популяризація – нормативна справа. У період війни на передній план виходять зберігання і поповнення, оскільки звичні умови утримування порушені, а традиційні шляхи комплектування погіршені. Вибух виробництва інформації вимагає різкого посилення уваги до завжди актуальної проблеми управління фондами. Збільшення інформації не означає автоматичного збільшення знань. Масмедіа переповнені інформаційним шумом. А бібліотеки як ключові осередки знань повинні насамперед збирати наукову, соціально значущу літературу, першоджерела, оригінальні документи. Управління фондами – це, перш за все, турбота про їх якість.

Важливе значення для управління фондами має їх комплексне опрацювання. Традиційно воно відстає від комплектування. Документи із запізненням входять в обіг. Необхідно удосконалювати довідково-пошуковий апарат, робити його зручним і багатим, враховувати зростаючий попит на оглядову, аналітичну, прогностичну продукцію, ініціативне подання її зацікавленим організаціям. Оправданий курс на випередження: формування постійно оновлюваних тематичних баз з питань безпеки, оборони, перемоги оперативного подолання наслідків російської агресії, планів з післявоєнної відбудови. В полі посиленої уваги повинні бути і масиви найновішої інформації про зміцнення стійкості українського суспільства, актуального реформування, інноваційного розвитку економіки, освіти, культури, впровадження високих технологій, соціальної віддачі науки, європейської інтеграції. Само собою зрозуміло, що і бібліотекознавчі бази мають стояти у низці пріоритетів.

Бібліотека – скарбниця знань. Потреба в знаннях невичерпна. Вона зростатиме. Зростатиме і потреба в бібліотеках як закладах що працюють на наукове забезпечення життєздатності суспільства.

Список літератури

1. Хула Р., Передерій І., Сажко В. Вітчизняні архіви, бібліотеки та музеї як об'єкт і суб'єкт консцієнтальної війни в умовах збройної агресії РФ проти України. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2022. Вип. 62. С. 7-40. DOI: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.062.01>
2. Кравець Л. Адаптація системи функцій українських бібліотек в умовах воєнного стану. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 68. С. 150-159.
3. Ковальська Л., Яворська Т., Ковальський Г. Документно-інформаційні ресурси архівів, бібліотек і музеїв: цифрові трансформації та виклики війни. *Бібліотечний вісник*. 2024. № 4. С. 3-18. DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2024.04.003>
4. Биркович Т. І., Вільчинська І. Ю. Інформаційно-комунікативна діяльність бібліотек України в умовах війни. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023.
5. Іванова Н. Інформаційно-аналітична діяльність Національної юридичної бібліотеки НБУВ в умовах війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2024. Вип. 70. С. 86-99. DOI: <https://doi.org/10.15407/nr.70.086>
6. Беззуб І. Беззуб Ю. Роль бібліотек у висвітленні екоциду в Україні, спричиненого російською агресією. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2024. Вип. 71. С. 383-397. DOI: <https://doi.org/10.15407/nr.71.383>

7. Чернявська Л. Специфіка бібліотечної роботи у просуванні ідей гендерної рівності під час війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 174-191. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.174>

References

1. Khula, R., Perederii, I., Sazhko, V. (2022). Vitchyzniani arkhivy, biblioteky ta muzei yak ob'iekt i sub'iekt konstsiientalnoi viiny v umovakh zbroinoi ahresii RF proty Ukrainy [Domestic Archives, Libraries, and Museums as Objects and Subjects of Consciential Warfare Amid the Armed Aggression of the Russian Federation Against Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury – Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture*, 62, 7-40. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.062.01>
2. Kravets, L. (2023). Adaptatsiia systemy funktsii ukrainskykh bibliotek v umovakh voiennoho stanu [Adaptation of the system of functions of ukrainian libraries under the conditions of marital state]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – Academic Papers of The Vernadsky National Library of Ukraine*, 68, 50-159. [In Ukrainian].
3. Kovalska, L., Yavorska, T., Kovalskiy, H. (2024). Dokumentno-informatsiini resursy arkhiviv, bibliotek i muzeiv: tsyfrovi transformatsii ta vyklyky viiny [Document and information resources of archives, libraries and museums: digital transformations and challenges of war]. *Biblioteknyi visnyk – Library Journal*, 4, 3-18. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2024.04.003>
4. Byrkovych T., Vilchynska I. (2023). Informatsiino-komunikatyvna diialnist bibliotek Ukrainy v umovakh viiny [Information and Communication Activities of Ukrainian Libraries in the Conditions of War]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library Science. Record Studies. Informology*, 4, 42-48 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.4.2023.293970>.
5. Ivanova, N. (2024). Informatsiino-analitychna diialnist Natsionalnoi yurydychnoi biblioteky NBUV v umovakh viiny [Information and Analytical Activities of the National Law Library of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine during Wartime]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – Academic Papers of The Vernadsky National Library of Ukraine*, 70, 86-99. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.70.086>
6. Bezzub, I., Bezzub Yu. (2024). Rol bibliotek u vysvitleni ekotsydu v Ukraini, sprychynenoho rosiiskoiu ahresiieiu [The Role of Libraries in Covering Ecocide in Ukraine Caused by Russian Aggression]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – Academic Papers of The Vernadsky National Library of Ukraine*, 71, 383-397. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.71.383>
7. Cherniavska, L. (2023). Spetsyfika biblioteknoi roboty u prosuvanni idei hendernoї rıvnosti pid chas viiny [The Specificity of Library Work in Promoting the Ideas of Gender Equality during the War]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho – Academic Papers of The Vernadsky National Library of Ukraine*, 67, 174-191. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.174>

Strategies and Priorities for Library Activities During the War and Post-War Reconstruction

Ukrainian libraries have accumulated significant experience in restructuring their activities in the conditions of large-scale Russian war against Ukraine. Strategies and priorities are being systematically clarified. Efforts are focused on society consolidation for the victory. Internal library work focuses on preserving and developing of libraries as socio-cultural institutions, preserving and developing professional human resources and library funds. Despite material, technical, financial difficulties and a shortage of employees the digitalization of libraries is being developed, in particular the implementation of artificial intelligence. The positive experience of increasing the social role of libraries, the survival and development of libraries in war conditions deserves careful study and active spreading. It has not only national but international significance too. **Keywords:** Strategy, priority, library, librarian, library fund, artificial intelligence, war, victory, post-war renovation.